

4. Див. напр.: *Боевые годы*. – М., 1948.
5. Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів) // *Радянська школа*. – 1947. – № 6.
6. Стецкевич В. *Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 рр.*
7. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т.* – К., 1975.
8. *Історія Української РСР*. – К., 1977. – Т. 7: *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)*.
9. *Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України*. – К., 1979.
10. Балковий П.М. *Народне ополчення Радянської України* – К., 1961.
11. Перехрест О.Г. *Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941 – 1942 рр.) // УІЖ*. – 1975. – № 11; Піщевський А. П., Перехрест О. Г. *Ідейно-політичне виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа*. – 1975. – № 2.
12. Коваль М.В. *Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны*. – К., 1977.
13. Тронько П.Т. *Подвиг твоїх батьків (З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.)*. – К., 1968; та ін. праці.
14. Гриценко М.М. *Школа Української ССР в період Великої Отечественной війни*. – О., 1960; *Культинський В.А., Кучер В.І. Учнівська молодь Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни // Радянська школа*. – 1981. – № 5; *Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні: 1941 – 1944*. – К., 1983.
15. Труценко М.В. *В пламени суворих испытаний. Комсомольці на фронтах Великой Отечественной войны*. – М., 1985.
16. Сергиенко В.С. *Сила гнева народного // Корсунь-Шевченковская битва*. – К., 1975.
17. *Дети-герои / Состав. И.К. Гончаренко, Н.Б. Махлин*. – К., 1985.
18. Борщ Ю.Ф., Яковенко А.О. *Піонери Київщини – герої Великої Вітчизняної війни: документальні розповіді*. – К., 1975.
19. Коваль М.В. *Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939 – 1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення*. – К., 1994; *Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. – К., 1995; *Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939 – 1945 рр.): Історіософські нотатки*. – К., 1999; та ін.
20. Лисенко О.Є. *Людський фактор перемоги // Сторінки воєнної історії*. – К., 2001. – Вип. 5; *Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ*. – 2004. – № 5; *Лисенко О.Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії*. – К., 2008. – Вип. 12; та ін.
21. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945*. – К., 2000.
22. Гон М.М. *Дитячий дискурс історії // Історія в школах України*. – 2002. – № 2.
23. Голиш Г.М. *Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // УІЖ*. – 2005. – № 3; *Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.* – Черкаси, 2005; *Голиш Г.М. Участь неповнолітніх українців у підпільній боротьбі проти нацистських окупантів (1941 – 1944 рр.) // Гуржівські історичні читання: Зб. наук. пр.* – Черкаси, 2009; та ін.
24. *Україна у Другій світовій війні. Погляд з XXI ст.: У 2 кн.* – К., 2010.
25. Овчинникова Я.С. *Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук*. – Донецьк, 2011.

Р. Р. Хисамутдинова

ПОСЛЕДНИЙ СОВЕТСКИЙ ГОЛОД В НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ИСТОРИКОВ (КОНЕЦ 1980-х – 2000-е гг.)

Голод 1946 – 1947 гг. – государственная политика или последствия засухи? Эта дискуссия между историками началась еще в 1990-е гг. и продолжается до сегодняшнего дня. Одни историки делают акцент на природных (засуха) и объективных (послевоенная разруха и нищета деревни) причинах голода, другие возлагают ответственность на государство, которое своей экономической и внешней политикой усугубляло вышеназванные факторы, способствовало расширению масштабов голода, снижению рождаемости в стране.

Послевоенный голод почти не освещался в советской историографии. Это объясняется тем, что в Советском Союзе не было условий и возможностей для объективного исследования причин, масштабов и последствий голода для страны, т.к. документы оказались недоступны историкам. Завеса секретности была настолько плотной, что писать и говорить о нем запрещалось. В отечественной литературе робкое упоминание о голоде было сделано в 4 томе коллективного труда по истории крестьянства в 1988 г. [1, 182 – 183]. Ограниченность информации создавала иллюзию сравнительно легкого преодоления последствий засухи, неурожая и послевоенной продрозверстки.

Первые научные работы по теме, включая публикации ранее секретных архивных документов, относятся к началу 1990-х гг. В Молдавии и Украине, где было наибольшее число жертв, раньше приступили к изучению послевоенного голода. Брошюра Б. Бомешко о голоде 1946 – 1947 гг. в Молдавии, построенная на неизвестных ранее фактах, удивляла фиксацией сохранившихся подробностей. Дополнительный свет на освещение проблемы голода в республике проливает сборник документов, составленный и прокомментированный В. Пасатом [2]. Украинские демографы А. Перковский и С. Пирожков обнаружили в архивах сведения по естественному движению населения Украинской ССР в 1940-е гг., свидетельствующие почти о двойном снижении коэффициента «жизненности» в 1947 г. [3, 22 – 23]. И. Маковейчук и Ю. Пилявец в своей статье, опубликованной в 1990 г. в том же журнале, со ссылкой на источники изложили причины голода в Украине [4].

Статья И. Волкова являлась одной из первых работ, посвященных послевоенному голоду в СССР, в которой автор выдвинул как главные причины голода последствия войны и засуху 1946 г. [5, 3 – 19]. В 1992 г. В. Попов опубликовал рассекреченные документы по периоду 1946 – 1947 гг. на материалах республик, краев и областей России. Среди них были документы и по голоду [6, 37 – 60]. Проблема серьезно рассматривалась в монографии В. Зимы [7]. Основу его трудов составили неопубликованные архивные документы, которые были рассекречены в конце 1980 – начале 90-х гг. В его статьях и монографии показаны причины, масштабы, тяжесть бедствия, охватившего не только области, пострадавшие от засухи, но и отразившегося на всей территории страны. В книге В. Зимы показано, что голод 1946 – 1947 гг., в отличие от подобных бедствий 1921 – 1922 и 1932 – 1933 гг. охватил не только деревню, но и город. С 1946 по 1948 г. от голода и вызванных им болезней, по примерным подсчетам В. Зимы, погибли около 2 млн. человек, в основном крестьян. По данным историка В. Попова, прямые потери от голода 1947 г. составили 770,7 тыс. человек. Именно

такую цифру превышения количества смертей в 1947 г., в сравнении с предшествующим 1946 г., зафиксировали органы ЗАГС. В 1948 г. количество зарегистрированных смертей по СССР снизилось на 694,2 тыс. человек, в сравнении с 1947 г. [8, 72]. В. Зима приходит к выводу, что голод был следствием трех главнейших причин: послевоенных трудностей, засухи 1946 г., политики проразверстки в отношении колхозов и совхозов и запоздалой, неэффективной помощи голодающим. Это дает право называть голод рукотворным, т.е. произошедшим по вине правящих структур всех уровней [9, 12].

Однако И. Волков считает, что В. Зима недооценивает роль природного фактора в трагедии засухи [10, 116]. В ряде других исследований показано, что засуха 1946 г. была одной из наихудших в XX в. И. Волков пишет, что по силе и масштабам охвата территории засуха 1946 г. была больше, чем в 1921 г., и напоминала засуху 1891 г. В засушливом 1921 г. за май-июнь выпало в два раза больше осадков, чем в 1946 г. [5].

Некоторые историки в последнее время утверждают, что правительство располагало достаточными возможностями для того, чтобы не допустить или хотя бы серьезно ослабить остроту голода, использовав часть государственного зернового резерва, расходования которого «с маниакальной» настойчивостью не допускал Сталин [11, 90]. В. Попов считает, что «отнюдь не погодные условия унесли жизни сотен людей. Вина эта в большей степени лежит на властях, не позаботившихся вовремя о продовольственном обеспечении населения голодающих районов» [8, 73]. Историки А. Данилов и А. Пыжиков отмечают, что положение дел в деревне не являлось для властей секретом, об этом крестьяне регулярно информировали вышестоящие инстанции в своих жалобах и письмах. В подавляющем большинстве случаев просьбы населения оставались без ответа. Данный факт говорит о том, что интересы крестьянства и правящей верхушки не только не пересекались, но были прямо противоположными. Справедливость подобного вывода подтверждает и государственная политика в области налогообложения [12, 134–135].

Несомненно, ослаблению остроты голода способствовало бы недопущение осуществленного правительством СССР в 1946 г. экспорта продовольствия. Впервые И. Волков поднял вопрос об оказании продовольственной помощи странам Восточной Европы. Он приводит данные, что в целом экспорт зерна из СССР в 1946 г. составил 1,7 млн. т, или 10% всего заготовленного в том году. Он подчеркивает, что такую щедрость за счет голодающего населения собственной страны сейчас трудно оценить [5, 3–9]. За 1946–1950 гг. из страны на экспорт ушло около 10 млн. т зерна, чего вполне хватило бы, чтобы избавить от голода миллионы собственных граждан, считает В. Попов. Он пишет, что «однако у советского государства на первом месте были не заботы о нуждах населения Советского Союза, а расчеты на расширение сферы советского влияния» [13, 58; 11, 90].

Р. Хисамутдинова в своей монографии, рассматривая осуществление аграрной политики государства на Урале в послевоенные годы, наряду с другими проблемами, рассматривает вопросы засухи и голода 1946–1947 гг. в регионе. Она отмечает, что власти, стремясь не допустить сокращения государственного резерва хлеба, пошли по пути организации дополнительных хлебозаготовок, когда колхозы и совхозы в порядке обязательной разверстки уже после выполнения плана сдачи хлеба получили так называемую надбавку к плану. Автор пишет, что если для областей, охваченных засухой, планы хлебозаготовок были уменьшены, то с областей вне засухи наоборот был установлен дополнитель-

ный план хлебозаготовок. Был составлен список 37 областей, краев и республик, которые, как считало правительство, имеют возможность досрочно выполнить государственный план хлебозаготовок и сдать зерно сверх плана, в их числе оказались все 7 областей и автономных республик Урала. За счет сверхплановой сдачи зерна этими областями, краями и республиками правительство рассчитывало получить еще 36 180 тыс. пудов хлеба. Больше всех должны были сдать Казахстан – 9 млн. пудов, Алтайский край – 8 млн. пудов и Новосибирская область – 2,5 млн. пудов. Челябинская область и Башкирия должны были сдать сверх плана по 1 млн. пудов, Курганская, Молотовская, Свердловская и Чкаловская области – по 500 тыс. пудов, Удмуртия – 200 тыс. пудов. Вскоре Башкирия взяла обязательства сверх плана сдать 1 млн. 136 тыс. пудов хлеба, Курганская область – 1 млн. пудов хлеба. Алтайский край сдал сверх плана, вместо 6, – 10,4 млн. пудов [14, 214–215].

Вследствие этого, отмечает Р. Хисамутдинова, в 1946 г. в Чкаловской области почти 2/3 колхозов, в Башкирии более половины колхозов, в Удмуртии 46,4% и в Челябинской области 41,8% не выдали хлеб на трудодни или выдали его до 300 г. В среднем по стране в 1946 г. было распределено на один трудодень 0,52 кг (а фактически выдано меньше), в Молотовской – 0,7 кг, БАССР – 0,618 кг, Удмуртии – 0,460 кг, Челябинской – 0,4 кг, Чкаловской – 0,300 кг, Курганской – 0,154 кг. Это привело к тому, что люди стали голодать [14, 236–238]. Автор доказывает, что последствия страшной засухи 1946 г., усиленные проразверсткой, привели к голоду 1946–1947 гг. на Урале, особенно в южных областях, всплеску заболеваний септической ангиной, дистрофии, истощения и болезни желудочно-кишечного тракта. По состоянию на 1 мая 1946 г. в Башкирии насчитывалось остро нуждающихся 125 354 человека, дистрофиков 11468, обследовано на лейкопению (подозрение на септическую ангину) 12 645 человек. Всего 149 467 человек, или 7,7% сельского населения республики [14, 482]. К сожалению, архивные данные не все рассекречены, поэтому трудно установить насколько возросла численность голодающего населения той же Башкирии после неурожая. В 1946–1947 гг. в Курганской области произошел всплеск преступности, которая выросла в 1,5–2 раза, в том числе хищения собственности – в 1,8 раза, личной собственности – в 2,1 раза, спекуляции – в 2 раза [14, 486].

Историк В. Кондрашин, сравнивая три советских голода (1921–1922, 1932–1933 и 1946–1947 гг.), приходит к выводу, что «голод 1946–1947 годов, несмотря на свои масштабы, все же существенно отличался от предшествующего великого голода начала тридцатых. Прежде всего потому, что он разыгрался в стране, победившей во второй мировой войне, разыгрался тогда, когда сталинская модель экономики и государственной власти уже утвердилась и более всего нуждалась в стабильности. Поэтому он не мог быть, как в 1932–1933 гг., организованным голодом». По его мнению, «главной причиной голода были последствия войны и засухи», т.е. в своих рассуждениях о причинах голода он придерживается взглядов И. Волкова [15, 298–312].

1. *История советского крестьянства. – Т. 4. – М., 1988.*
2. *Бомайко Б.Г. Засуха и голод в Молдавии в 1946–1947 гг. – Кишинев, 1990; Пасат В.И. Трудные страницы Молдовы. 1940–1950-е гг. – М., 1994.*
3. *Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. істор. журн (далі – УІЖ). – 1990. – № 2.*
4. *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 гг. // УІЖ. – 1990. – № 8.*
5. *Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 гг. // История*

- СССР. – 1991. – № 4.
6. Попов В.П. Голод и государственная политика (1946 – 1947 гг.) // *Отечественные архивы*. – 1992. – № 6.
 7. Зима В.Ф. Голод в России 1946 – 1947 гг. // *Отечественная история*. – 1993. – № 1; *Он же. Голод в СССР 1946 – 1947 годов: происхождение и последствия*. – М., 1996.
 8. Попов В.П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы // *Отечественная история*. – 2001. – № 3.
 9. Зима В.Ф. Голод в СССР 1946 – 1947 годов: происхождение и последствия: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1997.
 10. Волков И.М. Деревня СССР в 1945 – 1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-е годы) // *Отечественная история*. – 2000. – № 6.
 11. Попов В.П. Большая ничья. СССР от Победы до распада. – М., 2005.
 12. Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. – М., 2001.
 13. Попов В.П. Хлеб как объект государственной политики в СССР в 40-е гг. // *Отечественная история*. – 2000. – № 2.
 14. Хисамутдинова Р.Р. *Аграрная политика Советского государства на Урале после окончания Великой Отечественной войны (июнь 1945 – март 1953 гг.)*. – Оренбург, 2003.
 15. Конорашин В.В. Три советских голода // *Аграрное развитие и продовольственная политика России в XVIII – XX веках: история и современность*. – Оренбург, 2007.

Я. А. Федоренко

КУЛЬТУРНО-ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ 1950-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проблеми історичного розвитку, а надто культурно-духовне життя українського села періоду хрущовської «відлиги» давно приваблювали багатьох дослідників. Сучасна історіографія містить десятки монографій і дисертацій, які висвітлюють ключові проблеми цього питання, а отже, налічує досить велику кількість літератури, яка, проте, є надто неоднорідною і потребує певної систематизації. Причому праці, присвячені аналізу історіографічного аспекту культурно-духовного життя українського села середини 1950-х рр. практично відсутні. Однак без різностороннього наукового аналізу неможливо повноцінно висвітлити означену проблематику.

Історіографію робіт, які так чи інакше торкаються тематики цього дослідження можна поділити на радянську (початок 1950 – кінець 80-х рр.) та сучасну (1991 – 2000-ні рр.). У радянському періоді нами виокремлено три підперіоди: 1953 – 1964 рр.; друга половина 1960 – середина 80-х рр.; друга половина 1980-х – 1991 рр. Відтак, метою статті є загальний огляд історичних праць у межах вказаних періодів.

Радянська історіографія в цілому є достатньо широкою. Однак, в умовах тогочасної партійно-бюрократичної дійсності, висвітлення культурного життя в Україні, особливо в сільській місцевості, страждало від відвертої тенденційності. Публікації радянських науковців, присвячені культурному процесу періоду «відлиги» в українському селі, перебували під жорстким контролем партійного апарату і носили здебільшого агітаційно-пропагандистський характер.

З ініціативи, а власне за завданням партійних органів, інтенсивно випускалася література, в якій робився наголос щодо важливості політичної пропаганди та агітації в роботі сільських закладів культури й освіти. У 1964 р. Політвидавом України видано працю «Опорні пункти партійних організацій», в якій вся діяльність клубних закладів розглядалася крізь призму радянської ідеології [1]. Під таким же кутом зору висвітлювала

роботу клубних закладів і Л. Кривоносова [2]. Це змушує, при зверненні до вказаних та подібних робіт, вносити суттєві корекції, критично ставитись навіть до суто фактологічних матеріалів, викладених в них.

У середині 1950 – на початку 60-х рр. масово почала виходити інформативно-методична література у вигляді окремих видань, що вміщували різнопланові статті, присвячені пошуку шляхів поліпшення роботи клубів та будинків культури – невід’ємних атрибутів культурно-духовного життя українських селян: «Доходить до кожного» [3], «Приходите в наш клуб» [4], «Каким мы хотим видеть свой клуб» [5] тощо. Ці збірники містять багато відомостей про в цілому прогресивні новації загальногуманістичного характеру щодо естетичного оформлення тогочасних культурних установ та нові тенденції щодо змісту їх роботи серед населення.

У цей час з’явилися роботи, присвячені окремим сферам культурного життя, зокрема мистецтву. Значний внесок у дослідження духовної культури села зробили М. Долінська [6] та Б. Бутник-Сіверський [7], які на великому масиві джерел намагались висвітлити духовне життя українського народу. Так, М. Долінська уклала довідник, до якого увійшли імена усіх відомих тогочасних митців – учасників обласних, республіканських, союзних, міжнародних виставок, лівову частку яких склали жителі українських сіл. Не менш інформативною для вивчення змісту мистецького життя сільської місцевості є праця Б. Бутник-Сіверського, в якій подається стан справ в усіх видах тогочасного народного мистецтва України: вишивці, килимарстві, гончарстві, керамічній скульптурі, станковій графіці. До того ж він дослідив локальні особливості кожного із видів мистецтва урзних регіонах УРСР.

На початку 1960-х рр. стрімко почав набирати прискорення процес штучної заміни народних традицій радянськими. Саме тому в цей час було опубліковано багато досліджень, присвячених цій темі, зокрема, Т. Гірника [8] та О. Кувеньової [9]. Робота першого акцентувала увагу на трансформації народних традицій та звичаїв у суто радянську форму обрядовості і функціонування їх у сільській місцевості. Аналіз цих публікацій дає підстави твердити, що у період «відлиги» не було проведено комплексного дослідження культурно-духовного життя тогочасного українського села. Більшість праць були вузькопрофільними і лише у загальних рисах характеризували основні сфери багатогранної сільської культури: освіту, заклади культури, мистецтво, звичаї. Використовуючи роботи кінця 1950 – 60-х рр. слід критично аналізувати їх зміст. Це однак не применшує їхню інформативну цінність, яка полягає в яскравому відображенні живих картин тогочасного культурного життя села.

У другій половині 1960 – середині 80-х рр. серед наукових студій переважали теми, котрі стосувалися лише внеску партійного керівництва у розвиток духовно-культурної сфери українського селянства. Такий різкий контраст із попереднім історіографічним періодом був зумовлений змінами у політичному керівництві СРСР, поверненням до неосталінізму.

Здебільшого, праці науковців цього часу давали характеристику значним, на думку авторів, культурним перетворенням, здійсненим під керівництвом КПРС. Багато публікацій було пов’язано з УРСР. Про позитивні зміни в сфері культури республіки йшлося в монографії О. Альтерович [10], який у загальних рисах описав культурні процеси, що відбувались у Радянській Україні, в тому числі й 1953 – 1964 рр.

Структура сільського населення, характер відмінностей міста від села, перспективи розвитку культурної сфери на селі – ці та інші питання стали об’єктом науко-